

УДК 398.2:811.161.2 «19»

Жанна Янковська

Лінгвістично-стилістичні вияви фольклоризму в українській літературній прозі першої половини XIX століття

У статті аналізується багатоплановість фольклоризму як явища та засобу в українській літературній прозі першої половини XIX ст. Досліджуються «зовнішні» ознаки фольклоризму і внутрішня семантично-змістова наповненість тексту та його жанрово-стильові моделі.

Ключові слова: словесна творчість, фольклоризм, літературна традиція, фольклорна стилізація.

The diversity of the folklore forms as a phenomenon and means in Ukrainian literary prose of the first half of the 19th century are analyzed in the article. This article analyzes. The «external» signs of folklore forms as well as the internal semantic fullness of the text and its genre-style model are investigated.

Keywords: verbal creativity, folklorism, literary tradition, folk stylization.

Сьогодні, в умовах розвитку сучасної філологічної науки, зорієнтованої не лише на позбавлення від шкаралущі прорадянської тенденційності, ідеологічно нав'язуваних догм і стандартних схем, але й на розбудову об'єктивної національної методології у її взаємозв'язках із суміжними науковими галузями, новими підходами, де, за висловом П. Іванишина, можна говорити про «інтерпретацію» та «реінтерпретацію» текстів [4, с. 5–6], гостро постає проблема перегляду старих підходів та стереотипів у вивченні творів словесності. Спираючись на позитивний досвід попередників, маємо нові завдання до поступу, оскільки, як зазначає О. Вертій, «розширюються й рамки самих досліджень, виробляються й кристалізуються нові основоположні підстави вивчення фольклорно-літературних взаємовпливів» [1, с. 20]. На думку ж О. Кузьменко, має важливе значення й «виявлення відмінностей і типологічних аналогій між професійною літературою та усною народною творчістю», що на сьогодні «набирає щораз більшого резонансу, виростаючи до загальнослов'янської проблеми» [7, с. 11].

Проблема «співдії» або взаємовпливу фольклору та літератури як двох взаємопроникаючих систем, форм словесної творчості, цікавила українських вчених, починаючи з XIX ст., особливо у добу розвою романтизму, коли народні твори не просто почали записувати, видавати, але й які були вищим взірцем, своєрідним еталоном для авторських творів.

Разом із появою у першій половині XIX ст. перших фольклорних та фольклорно-етнографічних збірників М. Цертелєва, М. Максимовича, А. Метлинського, П. Куліша та інших починається й теоретичне осмислення як самих фольклорних творів, так і їхнього взаємозв'язку з літературою, що є актуальним і до сьогодні.

Експлікування таких впливів знаходимо вже у М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Гнатюка, Ф. Колесси; пізніше цю проблему досліджували М. Грицай, Т. Комаринець, Г. Нудьга, І. Денисюк, С. Мишанич, Р. Кирчів, В. Погребенник та інші дослідники. Сьогодні, з точки зору сучасної науки, ці явища піддаються теоретично-компаративному аналізу в смисловому полі бінарної опозиції «фольклоризм – фольклоризація» літературних творів. Вагомими здобутками у цьому напрямку можна вважати праці П. Іванишина, О. Вертія, Я. Гарасима, О. Кузьменко, Р. Марківа та ін.

Зокрема, ще П. Куліш неодноразово звертав увагу на взаємодію фольклору та літератури, окреслюючи рамки такого взаємообміну між двома художньо-естетичними системами і, за висловом дослідника Я. Гарасима, «визначаючи народну творчість як єдине джерело для справді національної писемної словесності» [2, с. 97]. Зокрема, сам письменник зазначає: «Українська писана словесність має

корінь у тому, що народ український говорить і співає. Славний прозою Квітка вичерпнув свої оповідання з народних уст і прилагодив до потреби людей письменних, зробив їх творами літературними. Думи і поеми Шевченка мають собі взір у народних співах» [9, с. 429].

Маючи на увазі фольклоризм української літературної прози першої половини XIX ст., коли романтизм актуалізував якнайширше та якнайглибше звернення до народної творчості, варто зазначити, що він є явищем багатоаспектним та багатовекторним, таким, який «позначає багатозначне поняття двох рівнів вияву: генетичного та функціонального. Перший рівень фольклоризму опирається на традиції фольклорно-літературних взаємин і трактується як «наслідування або використання фольклору в літературній творчості» (Р. Кирчів). Це найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансформують, переосмислюють чи розбудовують традиційно фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного художнього тексту» [13, с. 399].

Письменники першої половини XIX ст. в умовах романтизму розвинули власні принципи трансформації фольклору у літературну творчість. До прикладу, аналізуючи оповідання Г. Квітки-Основ'яненка, М. Яценко пише, що при його «підході залучені з фольклору сюжетні схеми, мотиви розщеплюються, розкладаються індивідуальною суб'єктивною свідомістю автора і виступають не як цілісна естетична модель світу, естетико-етичний взірець, а тільки як матеріал, що використовується для досягнення достовірності художньої форми, найбільш сприйнятної і зрозумілої простонародному читачеві...» [14, с. 61].

У зазначений період, як відомо, чи не найбільше «відбулося зближення фольклорної та літературної традицій, що виражалось у стилізації текстів під фольклорні зразки, запозиченні фольклорних сюжетів, символів» [10, с. 699]. І, безумовно, однією із форм зазначеної стилізації можна вважати мову творів, що максимально наближалася до народного зразка. Таким чином, апелюємо до такого аспекту, як лінгвістично-стилістичні особливості вияву фольклоризму в українській прозі першої половини XIX ст., що і є предметом дослідження у цій розвідці.

Як ні в який інший, у цей час, поруч із поетичним жанром, зразком для якого слугували видані тоді численні збірники народних пісень, варто говорити й про фольклорні джерела українського літературного нарративу. І справді, піонером тут можна вважати Г. Квітку-Основ'яненка, який у 1834 р., після повісті «Маруся» (1832), видав першу книжку «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком» і на яку О. Бодяньський відгукнувся словами: «Хвала пану

Грицькові, який першим так сміливо й так мальовничо ввірвався на баскому українському коні в галузь нині всіма улюбленого розповідного роду...» [Цит. за: 5, с. 163].

Інтерпретація мовних особливостей прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Ганни Барвінок, Марка Вовчка, раннього М. Гоголя (його творів на українську тематику) дає підстави говорити про аналіз такої відомої якості літератури, як народність, «із середини», що характеризується використанням іманентних, найчастіше застосовуваних форм, засобів, навіть семантичних кліше у літературних стилях та напрямках зазначеного періоду (як романтизм, реалізм, сентименталізм).

Якщо вважати фольклорну стилізацію творів проявом синкретизму «фольклору та літератури на високому художньому рівні, що народжується в процесі тривалої різнобічної взаємодії та взаємовпливу двох художніх систем» [13, с. 400], то лінгвістичний рівень можна вважати чи не найпершим ступенем такої стилізації.

Звернення до «малоросійської» народної мови в умовах Російської імперії з її тотальними заборонами було кроком рішучим і викликало обурення російських та проросійських критиків. М. Яценко, аналізуючи твори Г. Квітки-Основ'яненка приводить слова із рецензії В. Белінського на альманах «Ластівка», де він «фактично закликає відмовитися від писання українською мовою», «намагається довести нелогічність творення українськими письменниками літератури “для малоросійських селян”, а не для “вищих освічених верств суспільства”, вказує на “обмеженість” літераторів, які пишуть повісті завжди з простого побуту і знайомлять нас тільки з *Марусями, Одарками, Прокопами, Кандзюбами, Стецьками* і тому подібними особами»; висміює літературу, яка, на його думку, “тільки й дихає, що простуватістю селянської мови і дубуватістю селянського розуму”» [5, с. 156]. І такі виступи були не поодинокими. Всупереч їм твори українською мовою з'являються все частіше.

Сам Г. Квітка-Основ'яненко після написання «Марусі» у листі до російського письменника Плетньова писав: «Был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать, что серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Знал его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться» [Цит. за: 12, с. 54]. У літературі того часу (і в наративних творах чи не найширше) розвивається, можна сказати, справжній «рух» щодо передачі письменниками саме засобами народної мови екзистенції найвищих та найсокровенніших почуттів і переживань «простолюдинів». У цьому прагненні вони настільки близько і точно передають мову своїх персонажів, що за їхніми говірками можна чітко визначити, в якому етнографічному регіоні відбувалися події, навіть без зазначення у творі точного місця події. Тому свого часу, оглядаючись на свій літературний доробок, Квітка-Основ'яненко писав, що його «герои и героини все в квитках и запасах, все здешних мест» [5, с. 158], маючи на увазі Харківщину зокрема та Слобожанщину загалом. Скажімо, у «Марусі» письменник широко використовує діалектизми розмовно-побутового стилю: «заннямається», «ськати» (у значенні шукати), «швандять», «цихвіра», «озьме», «танцював», «жартовливий», а також фразеологізми: «у душу запасти», «загинати балянраси», «дух захватило», «ні до кого немає діла» і багато інших, що спостерігаємо також у творах П. Куліша, Ганни Барвінок, Марка Вовчка. А М. Гоголь, якого ще В. Петров відносив до української історіографії, у

своїх повістях на українську тематику, писаних російською мовою, окремі найбільш колоритні імена, назви частин одягу, традицій, обрядів та інших реалій так і залишить звучати по-українськи, даючи у посиланнях пояснення того, що вони означають. Деякі критики одразу після виходу «Вечорів на хуторі біля Диканьки» навіть називали ці номінації у текстах помилками. Але саме за допомогою таких «помилко» письменник передає стихію народного життя з усіма його колоритними подробицями; від цього мова творів стає багатшою, а зображувана дійсність – реалістичнішою. Серед таких імен можна назвати і псевдонім самого автора – Рудий Панько, а також використані у творах – Солопій Черевик, Охрім, Терентій Корж, Параска, Хівря, Вакула, Левко, Грицько, Петро, Ганна, Оксана, Стецько, Пацюк, Чуб, Горобець та інші. Все це колоритні імена та прізвиська, що давалися на Україні за найбільш яскравими рисами характеру чи за зовнішніми ознаками когось із членів роду і, як правило, передавалися із покоління в покоління, особливо по батьківській лінії. Не менш колоритними є й велика кількість українських іменників, які використовував Гоголь у повістях про Україну: чоботи, макітра, курінь, пундики, схимник, гаман, лемішка, сукня, хустка, окроп, покуток, черевики, кунтуш, кобеняк, плахта, повітка, сотник, горлиця, молодиця, стрічки, макогон, кобза, бандура, каганець, жупан, малахай та багато інших. Як бачимо, серед них особливо багато назв національного одягу, страв, господарського знаряддя, будівель, музичних інструментів. При перекладі ці слова дійсно втрачають частину семантичного забарвлення, а, використовуючи їх, письменник досягає точності в передачі національних особливостей, надаючи своїм оповідям неповторної пікантності. Відомий український письменник П. Загребельний, підкреслюючи саме цю рису творчості Миколи Васильовича, писав: «Гоголь не прийшов у російську літературу бідним родичем. Він приніс у неї слово свого народу, вплив у російську мову свіжий струмінь молодості, розкутої сили, слідом за Пушкіним оновив, збагатив літературну мову новими життєвими зворотами та інтонаціями, надав їй небаченої образності, розширив її межі. Сила різьблено-точної мовної характеристики гоголівських персонажів була така вражаюча, що сучасники вигукували: «Автор-етнограф!» [3; 23]. Суголосно із цим судженням відомий український літературний критик Л. Новиченко наголошує: «Про Миколу Васильовича Гоголя я дозволю собі подумати як про великого відкривача образу України для російської і світової читаючої публіки. Відкривача першої половини XIX віку, який, однак, зберігає свою невичерпну, дієву силу і для людей віку XX» [11, с. 126].

Помітним художньо-естетичним засобом у літературі періоду романтизму є вербальне фольклорно-етнографічне портретування персонажів, що, відображаючи національне бачення краси, підноситься до форми народно-естетичних мегаобразів. Скажімо, у Г. Квітки-Основ'яненка Маруся «висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона...»; коси «дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітчаті квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди обнизані добрим намистом з червінцями...», а поверх шиї «на чорній бархатці... золотий єднус і у кольці зверху камінець червоненький...»; «сорочка на ній біленька, тоненька...»; «плахта на ній картацька, черчата...»; «запаска шовкова, морева; каламайковий пояс...»; «хусточка у пояса мережована із вишитими орлами і ляхівка з-під плахти теж вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні

черевички» [6, с. 24]. Зважаючи на вищезазначене, можна стверджувати, що художньо-естетичні засади фольклору в українській літературі (зокрема – прозі) першої половини XIX ст. лежать в основі типізації героїв. Естетичний ідеал людини відповідає національній візії і полягає в гармонійному співвідношенні зовнішніх рис та внутрішнього, духовного світу персонажів, їхніх морально-етичних переконань і способу життя. Через мову героїв творів згаданих письменників простежується тяжіння до кордоцентризму, корені якого – в емоційно-чуттєвій сфері народного світовідчуття та розбудови міжособистісних стосунків.

П. Куліш в ідилії «Орися» так описує головну героїню: «А Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла»; «І так, як ясна зоря вночі покотиться, палаючи по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами» [8, с. 176]. У цьому зображенні героїні явно проглядається народнопісенна поетика, що зумовлює і певну сюжетну мотивацію. Окремі змістові лінії творів Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Ганни Барвінок прямо перетинаються із фольклорними, тому настільки природно подекуди вплітаються у текст простонародні мовленнєві формули, а то і строфи пісень, як у Основ'яненковій «Марусі» або в ідилії П. Куліша «Дівоче серце» чи в оповіданні «Гордовита пара», де текст пісні є логічним продовженням слів оповідача (автора), коли йдеться про Марусю Ковбанівну: «Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта – павине перо – пар двох волів чумацьких стояла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами! Вже справді так було, як співають:

Ішла дівчина через бір,
А на ній сукня в вісім піл.
Як стала сукня сіяти,
Стала дуброва палати [8, с. 194].

У жанрово-стильовому плані подібне використання засобів народної мови зумовило такий ідейно-художній напрям в літературі, як сентименталізм, а зображення зовнішнього вигляду та моральних принципів життя персонажів виступає як стилістичний засіб для їх індивідуалізації в антиномії «ідеальний-неідеальний» герой (свого роду «естетичний ідеал») та як поштовх до виникнення такого жанрового різновиду, як ідилія. Цю назву ввів у своїх оповіданнях П. Куліш, але ознаки його притаманні вже і творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Наприклад, у повісті «Маруся» вони присутні, але ніби «за

кадром» (про них ми дізнаємося зосібно із монологів-роздумів Наума Дрота, Василя, самої Марусі).

Отже, можна говорити, що саме через мову своїх творів (як один із основних засобів) письменники першої половини XIX ст. стверджують таку якість літератури, як її народність і передають «дух» народу, який, за висловом Я. Гарасима, «виявляється в мові, поезії й релігії» [2, с. 93]. Аналізуючи творчість П. Куліша, вчений пише: «Мову, саме мову простого народу як засіб вираження уснопоетичної творчості П. Куліш визначає як головну ознаку, основу народної особистості. У мові розкривається дух народу, у мові й через мову пізнається народ. Тут джерела і спосіб народного самопізнання, пізнання себе як нації» [2, с. 93].

Мова художніх творів аналізованого періоду є важливим чинником та елементом їхнього зв'язку з народною творчістю, впливає на їхні стилістичні, стильові та жанрові особливості.

1. *Вертії О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття / О. Вертії. – Суми: Собор, 2005. – 447 с. 2. *Гарасим Я.* Нариси до історії української фольклористики. Навчальний посібник / Я. Гарасим. – К.: Знання, 2009. – 301 с. 3. *Загребельний П.* З великим болем у душі / П. Загребельний // Вінок Гоголю. Гоголь і час. Українсько-російський колективний збірник, присвячений 180-річчю з дня народження М. В. Гоголя / Упорядник Сосідко В. В. – Харків: Прапор, 1989. – С. 19–35. 4. *Іванишин П.* Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко / П. Іванишин. – К.: Академвидав, 2008. – 392 с. 5. *Історія української літератури XIX століття.* У трьох книгах. Книга перша / За редакцією М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1995. – 256 с. 6. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Маруся / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. – Т. 3. Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 21–87. 7. *Кузьменко О.* Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність / О. Кузьменко. – Львів, 2009. – 296 с. 8. *Куліш П.* Твори в двох томах / П. Куліш. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. 9. *Куліш П.* Твори: У 6-ти т. / П. Куліш. – Л.: Просвіта, 1910. – Т. 6. 10. *Літературознавчий словник-довідник.* – К.: Академія, 2007. – 752 с. 11. *Новиченко Л.* Безсмертний імпульс / Л. Новиченко // Вінок Гоголю. Гоголь і час. Українсько-російський колективний збірник, присвячений 180-річчю з дня народження М. В. Гоголя / Упорядник Сосідко В. В. – Харків: Прапор, 1989. – С. 126–135. 12. *Солод Ю.* Українська література / Ю. Солод. – К.: Козаки, 1996. – 384 с. 13. *Українська фольклористика.* Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чорнопиского. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 448 с. 14. *Яценко М. Т.* Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX століття. – К.: Наукова думка, 1979. – 335 с.